

Szlovák betlehemesek

Dömötör Tekla¹ a karácsonyi játékoknak két fő csoportját emelte ki, egyrészt a kis Jézus születésének bibliai eseményein alapuló betlehemes pásztorjátékokat, másrészt a csillagot követő három király járását. És mint ezekhez csoportosuló többi jelenetként idézi még a szálláskeresést és a paradicsomjátékot.

A szlovákok körében, miként azt kiválóan rendszerezte Ernyey József² – a karácsonyi ünnepkörben mindezek a játékok éltek: 1. a betlehemes pásztorjáték (nálá csak pásztorjáték); 2. a kígyóval való járás; 3. a háromkirály-járas; 4. a bölcsővel-járas.

A magyarországi szlovákoknál a századfordulóig, századelőig valamennyi típus megtalálható. A Szlovák Néprajzi Atlasz³ idesorolja még a különböző szenteket megjelenítő játékokat is, kiemelve a Dorottya-játékot. Ez utóbbi napjainkban igen intenzíven maradt meg az erdélyi bihari hegyekben élő szlovákoknál.

A továbbiakban a karácsonyi játékok közül csak azzal a játékmóddal foglalkozom amelyet mind a magyar, mind pedig a szlovák néprajzi irodalom egyöntetűen *betlehemes játékoknak (betlehemské hry)* nevez.

A Magyarországon élő szlovákok közül a Zempléni-hegyvidékről és a Dél-Alföldről, Tótkomlósról van teljes szlovák nyelvű betlehemes játékunk. A Romániában élő szlovákok két csoportjától szintén gyűjtöttünk teljes játékszövegeket, dallammal együtt. Ebből a térségből összesen 12 betlehemesünk van, ebből 6 saját gyűjtés. (Bodonos, Solyomkővár, Óhuta, Tótkomlós).

A Magyarországon élő szlovákoknál már jórészt elhalt a betlehemezés, csupán Füzéren járnak még. A Romániában élő szlovákoknál viszont a karácsonyi ünnepkörbe szervesen beletartozó, maig meglévő népi gyakorlat. Rendelkezőnk számos betlehemes töredékkal is. Azonban ezek egy részét feltehetően már nagyon régen nem betlehemes játékok keretében adták elő, és így nem is sorolhatók hozzájuk. A szlovákok néprajzi irodalom önállósult koledáknak tekinti őket. Fő megkülönböztető jegyük, hogy nem töredékes emlékek, hanem karácsonyi énekként az ablakok alatt éneklik, tartalmuk nagyon sokszor megegyezik a betlehemes szövegeknek ezzel vagy azzal a szakaszával. Számos példát adott közre belőlük korábban Horváthová, Emilia⁴ újabban pedig Krekovičová, Eva.⁵ Így a Lami István⁶ által Márianosztráról, Forróról, Pilisszántóról és Pilisszentkeresztről, valamint az általam Püspökhatvanról gyűjtött hozzájuk hasonló gyakorlatú énekeket nem egyértelműen tekinthetjük a betlehemes szövegek részmaradványainak. Viszont azokból a helységekből származó töredékeket, amelyekben az adatközlők a hajdani betlehemezés emlékeként őrizték meg, és soha nem koledáltak velük, mint pl. Gyivicsán Anna⁷ által megmentett kiskőrösi vagy az általam Csanádalbertain és Békéscsabán gyűjtött szövegtöredék, a helyi betlehemes játék tanúiként idézhetjük.

¹ Dömötör Tekla: Naptári ünnepek - népi színjátszás. Bp. 1983. 166. old.

² Ernyey József: A szláv karácsonyi játékok főbb típusai. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1904. 1-2. 28-41. old.

³ Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, 1990. 92. old.

⁴ Horváthová, Emilia: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava, 1986. 81-89. old.

⁵ Krekovičová, Eva: Slovenské koledy. (Od Štedrého večera do Troch kráľov), Bratislava, 1992. 16. old.

⁶ Lami, Štefan: Výročné sviatky a ľudové hry. Bp. 1984. 90-94. old.

⁷ Divičanová, Anna: Zákonitostí premien tradičnej duchovnej kultúry na slovenských jazykových ostrovoch. In: Národopis Slovákov v Maďarsku, 6. Szerk: Tóth Emilia. Bp. 1986. 12. old.

A betlehemezés korábbi elterjedése a vallási hovatartozástól függően és tőle függetlenül, illetve a megvalósítás korszakára való tekintettel más és más jellegű. Az evangélikusok általában katolikus szokásnak tartják, mégis viszonylag széleskörű és erős hagyománya van a dél-alföldi helységekben.

Az archaikusabb szokásokat sok tekintetben jobban megőrző nógrádi, Pest környéki és bakonyi evangélikus szlovák falvakban ugyanakkor csak arra emlékeznek, hogy a szomszédos katolikus falvakból és főként magyar betlehemezők jártak át hozzájuk. A *katolikus szlovák települések* nagy részében korábban elterjedt szokás volt a szlovák nyelvű betlehemezés, de a helységek többségében a ma élő nemzedékek előtt vagy gyermekkorukban halt el. A bükki Répáshután pl. az első világháborúig jártak szlovák nyelvű betlehemmel, a mátrai szlovák falvakban csak a szereplők nevét tudják szlovákul. A pilisi-vertesi-gerecsei és a bakonyi katolikus szlovákoknál is csak halványan él még a szlovák nyelvű betlehemmel járás emléke, és csupán magyar nyelvű változatokról tudnak.

A bihari szlovákok betlehemesének napjainkbeli három pásztor (bačovia) szereplője. Amatőr felvétel (a háttérben több betlehemes alak is látható), Valea Tırnei – Hármaspatak – Židáreni (Sinteu – Solyomkővár társközsége).

Az alföldi katolikus szlovák nyelvű betlehemezés az 1920-as években sorvadt el. Békéscsabán, Kétsoronyban egy ideig párhuzamosan adtak elő magyar nyelvű betlehemest. A magyar nyelvű betlehemezésnek mind az evangélikus, mind a katolikus szlovák helységekben az iskola volt a felújítója és elterjesztője. A templomi éjféli misebeli magyar nyelvű betlehemes pásztorjátékokat pedig az egyház ápolta. A nyelváltás a betlehemes szövegekben voltaképpen csupán a Zempléni-hegységben történt népi kezdeményezés által. Ennek köszönhetjük, hogy játékokban a szereplők szlovák neveit máig megőrizték. Az *evangélikus szlovák nyelvű betlehemezés Nagylak* és Tótkomlós körzetében az első világháborúig volt eleven. E tájegységben a nagylaki szlovákoknak volt kisugárzó szerepük. Helyi kutatók (Koppány János) és saját gyűjtésem bizonyítják, hogy Tótkomlóra a XX. század első éveiben az itteni iparos legények Nagylakról hozták, s néhány évig jártak is a betlehemmel. Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy a rokoni szálakkal oly erős Nagylakhoz fűződő környékbeli kisebb

településeken (Ambrózfalva, Csanádalberti, Nagybánhegyes, Pítvaros) is volt helyi betlehemes játék. Békéscsabán feltehetően az itteni katolikusok is befolyásolták az elterjedését az evangélikusoknál, amiként más vegyes vallású községekben is (igaz, magyar betlehemessele). Pl. Csömörön, a bakonyi Ösküben a katolikus betlehemes szereplők között szép számmal voltak evangélikusok is, és mind a két vallású családokat felkeresték.

A tótkomlói betlehemes teljes szövege, dallama – melyet gyűjtésem nyomán közreadtam⁸ – beleértve Manga János által az 1960-as években gyűjtött töredékeket is, a közép-szlovákiai (gömöri) betlehemes játékok sorába állítható. Első változatukat Kollár, Ján adta ki 1835-ben⁹ és 1880-ban ugyanennek szinte szó szerinti variánsát jelentette meg Došinský, Pavel is¹⁰. A tótkomlói változat azok közé tartozik, amelyeknek a tartalmát teljesen áthatja a középkori betlehemesek mély vallásos szemlélete. Szinte humor nélküli. A szlovákok körében erre a XIX. század első felében tudatosan is törekedtek.

A mai nagylaki evangélikus szlovák betlehemes játék jellemző alapkaraktere viszont a vaskosabb népi humor, végigvonul rajta a nyílt vagy kétértelmuő szókimondás. Nyelvezete könnyed, napjainkban beszélt nagylaki nyelvjárás, de átszövik a bibliai csehizmusok és magyarizmusok is. Mind részleteiben, mind összességében sajátosan lokális és önálló játék, még ha sok vonzást őrzött is meg a gömöri alaptípusból. Az országhatár meghúzásával viszonylag elzártág állapotában került a nagylaki szlovákság, ez is egyik okozója lehet a betlehemezés továbbélésének, bár a Ceaușescu-éra idején az is félt, aki betlehemezett, s az is, akihez bementek.

A hazai katolikus szlovák helységek közül a betlehemezés vonatkozásában kivételes helyet foglalnak el a Zempléni-hegyvidékiek. Feltehetően nem csupán relatív elszigeteltségük az oka, hanem az is, hogy ezen a nagytájon valamennyi etnikumnál a kedvelt népszokáshoz tartozott. Az innen Amerikába, Toledóba kivándorolt magyarok Fejős Zoltán szerint a mai napig *abatíji betlehemesnek* nevezik ottani játékukat.¹¹

A játékok korábbi intenzitását az akkori északkelet-magyarországi, illetve az abatíj-zempléni szlovákok körében az is mutatja, hogy Lanner János és Schermann Samu 1904-ben Eperjesről és a szepességi Bindt-Márkusfalváról két szlovák nyelvű betlehemeset adott közre dallamukkal együtt¹². Ez volt erről a újról az első szlovák nyelvű betlehemes-közlés. 1956-ban Ěatko, Rudolf szlovák folklorista számol be a régióban élő szlovák nyelvű betlehemezés gazdaságáról¹³. Egyébként abban is tükrözödik, hogy a tótkomlói változaton túl a hazai szlovákok között gyűjtött betlehemesek közül ebből a régióból származik az összes többi. Hét itteni helységben gyűjtöttek teljes szlovák nyelvű betlehemeseket: Füzér, Hollóháza, Kishuta, Nagylhuta, Óhuta, Rudabányácska, Vágáshuta. Az itt talált variánszövegek és dallamok nem csupán az egymással való összevetést teszik lehetővé, hanem pl. Füzéren az 1958-ból és 1980-ból származó változat alapján az egy falun belüli nemzedékváltásból fakadó módosulásokét is. (Füzéren azóta televíziós felvétel is készült.)

⁸ Krupa, Ondrej: Chodenie s betlehemom v Slovenskom Komlósi. Ludové noviny 1986. dec. 25. 3. old.

⁹ Kollár, Ján: Národné spievanky I-II. Bratislava, 1953. 93-102. old.

¹⁰ Dobšinský, Pavel: Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské, Turč. Sv. Martin, 1880.

¹¹ Fejős Zoltán: Szokás és jelkép: betlehemesek, kántálók, karácsony Magyar Amerikában. In: Kultúra és tradíció I. Red: Viga Gyula. Miskolc, 1992. 293. old.

¹² Lanner János – Schermann Samu: Bindt – Márkusfalvi betlehemes játék. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1904. 1-2. 21-27. old.

¹³ Ěatko, Rudolf: Príspevky k štúdiu slovenských betlehemeských hier III. Dve betlehemeské hry z Maďarska. Slovenský národopis. Bp. 1956. 119-120. old.

A betlehemezéssel párhuzamos s ma is népszerű karácsonyi Dorottya-járás szereplői (hóhér a karddal, Dorota, király, Deofil, őrdög). Amatőr felvétel, Valea Tırnei – Hármaspatak – Židareň (Šinteu – Sölyomkővár társközsége)

E betlehemesek megmentése azért is jelentős, mert Podolák, Ján¹⁴ szerint Kis- és Nagyhután az 1920-as évekig, Vágáshután 1938-ig volt szlovák nyelvű betlehemezés. Gyűjtésem szerint Középhután, Óhután és Rudabányácskán még az 1940-es években is szlovákul betlehemeztek. Óhután az 1940-es évek második felében két *banda* járt, az egyik szlovákul, a másik pedig magyarul adta elő betlehemesét. Ugyanakkor Rudabányácskán még az 1950-es évek elején is csak egy csapat váltott kérésre nyelvet. Füzéren – Gyivicsán Anna 1990-es felmérése alapján – a lakosok 70 %-a még igényelte a betlehemeseket, s több mint a fele szlovák nyelvűvel várta őket¹⁵. Óhután annak köszönhető az utolsó szakaszból való betlehemes megmentése, hogy az egyik hajdani betlehemező a feleségével együtt a karácsonyestén, a karácsonyfa égő gyertyái mellett a férfi kézírásával rögzített szöveg alapján a maguk kedvére el szokták játszani, énekelni a betlehemes játékokat. Így került 1990-ben a magnetofonkazettámra.

Míg a Zempléni-hegyvidéki betlehemesek öltözetében az apróbb eltérésektől eltekintve viszonylagos azonosság tapasztalható, s ezt több nemzedéken át megőrizték, sőt, a nyelv-váltást követően is megtartották (pl. az 1904-beli eperjesi jaszlicskárok álarcra, öltözékszínre, rekvizituma szinte mind megmaradt), szövegük azonban mindegyik helységben más és más. A szlovák betlehemesek alapszerkezetét meghagyták ugyan, de nem közvetlen rokonai egymásnak. Már Ernyeynek is feltűnt¹⁶, s ezt Dömötör Tekla¹⁷ is megerősítette, hogy a

¹⁴ Podolák, Ján: Tri textové varianty betlehemských hier z Abovskej stolice v Maďarsku. Slovenský národopis. Bp. 1959. 115-116., 125. old.

¹⁵ Gyivicsán Anna: Egy kétnyelvű közösségi szokás modellje: a füzéri betlehemes játék. In: Kultúra és tradíció I. Red: Viga Gyula. Miskolc, 1992. 283. old.

¹⁶ Ernyey József i.m. 28-41. old.

¹⁷ Dömötör Tekla i.m. 169. old.

szlovák és a lengyel betlehemes játékok eltérnek egymástól, mégis vizsgálat alá kellene venni a környékbeli lemkék, ruszinok és lengyelek szövegeit is, noha más játéktípusba tartoznak. Annál is inkább, mert az újabb közreadott kelet-szlovákiai betlehemes változatokkal sincsenek közvetlen kapcsolatban. Mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy az intenzív helyi népi gyakorlat milyen erős hatással lehet a lokális variánsok megteremtésére.

Az általunk gyűjtött óhutai betlehemes az itteni betlehemes játékok között egyike a legkidolgozottabbaknak. Az invokációja kettős jellegű, mint a füzérié, tréfad párbeszédei, hódoló versei közvetlenek, szintén vetekszenek a füzérivel, de nem azonosak vagy hasonlóak, bár több közeli adat található bennük. Az óhutailhoz képest a rudabányácskaiban van viszonylag a legtöbb hasonló vagy közeli rokon verses szövegrész. A vágáshutai és a kis- s a nagyhutai variánsnak pedig meglehetősen kevés a kapcsolata az óhutaival. A betlehemezők szabad átvételi cseréje érzékelhető mindben: az óhutaik mindegyik fenti betlehemesből átvettek, illetve ebből a változatból készülhetett a többinek egy-egy szövegrészlete. De ez ma már nem mutatható ki pontosan és hitelesen.

A bihari hegyekben élő szlovákok betlehemesei a XIX. század első felében idetelepült lakosság heterogenitást tükrözik. Felfedezhetők bennük a sárosi-zempléni, a gömörizolyomi, valamint a trencséri-árvai betlehemesek elemei. Főként az énekek verseiben találunk hasonló, szinte szó szerinti szakaszokat. De a recitált verses szövegek meglehetősen egyéni, lokális hangzásúak. Azonban a bihariak egymásnak sem rokonai: a bodonosi és a sólyomkővári betlehemes külön fejlődés eredménye, csak a szlovák betlehemesek közös panelemei rokonok bennük. A sólyomkővári két változat jobban tükrözi a nemzedékváltásból fakadó módosulásokat is. Ez elsősorban a kihagyások és a bővítések terén ragadható meg. A fiatalabbak inkább elhagynak szövegrészeket, vagy másként adják elő őket. Megváltozott a nyelvezetük is: korábban a helyi nyelvjárásban adták elő őket, a fiatalok az iskolában tanult köznyelvre tették át. Mindez egyúttal tükrözi, hogy a bihari szlovákoknál milyen eleven ez a szokás. A néhány száz lakosú községekben egyszerre több csapat is járt, s a fiatalok nemzedékei egymástól sajátítják el. Aki bevonul vagy megnősül, megtanítja újabb barátját, ismerősével. Klasszikus módon zajlik le a hagyományozódás: szájról szájra, idősebből fiatalabbra száll át a tudás.

Valamennyi csoportra jellemző a gyors, hadaró recitálás, a dallamok pergő ütemű előadása. Ezt akár az eperjesi jaszlicskárok őseitől is örökölhették, ugyanis 1904-ben azok is hasonlóképpen sietősen hadartak¹⁸. Itteni oka elsősorban az, hogy a betlehemezőknek csaknem huszonnégy óra alatt kellett bejárniuk a több kilométeres átmérőjű község írtványtanyáit.

Ami közös a hazánkban és a Romániában vizsgált szlovákok valamennyi tárgyalt betlehemes játékában, az a szereplők száma és neve. A számbavett 13 helységben általában öten vannak, s mindegyikükben kisebb névmódosulásokkal állandó szereplő az *angyal* (anjel, anhel, andel), *Fedor* (Feder), *Kuba* (Kubo, Gubo, mladi Kubo, Gaba), s majdnem mindegyikükben szerepel *Stacho* (Stach, Stah, Sta, Stachu) vagy a váltótársa, *Iván* (Ivan), illetve *Kivad'*. S ugyancsak változik az *örög* (Stari, stari Guba, Guba stari) vagy a *bača*. Ez és sok más jellemző elem – minden eltérés ellenére – a szlovák betlehemeseknek meghatározott integráltságát is mutatja. S ha összevetjük őket a magyar, osztrák, cseh, horvát, szlovén betlehemes játékokkal, minden bizonnyal igazat adunk Dömötör Teklának, aki szerint „a XIX-XX. században egy nagyjából egységes paraszti játékgyománnyal alakul ki a volt Osztrák-magyar Monarchia országaiban”¹⁹.

Krupa András

¹⁸ Lanner János – Schermann Samu i.m. 21-27. Tarczai György: Az eperjesi jaszlicskárok. Amagyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1904. 1-2. 8. old.

¹⁹ Dömötör Tekla i.m. 169. old.